

ЖАЗЫУЧУНУ СУРАТЛАУ ДУНИЯСЫ (Толгурланы Зейтунну 80 – жыллыгына)

Сарбашланы Мустафаны кызы Алёна, филология илмуланы доктору, Гуманитар тинтиулени Институтуну «Федерал илму араны «Россей академияны илмуларыны Кыбаргы-Малкяр илму ара» деген Федерал кырал бюджет илму учрежденияны Филиалыны кырачай-малкяр адабият бёлюмюню таматасы, alenasarb@mail.ru

Статья белгили малкяр литературовед эм жазыучу, филология илмуланы доктору, профессор, миллет адабиятны эм кесамат илмуну айныууна уллу кыйын салган Толгурланы Зейтунну 80 жыллыгына жораланганды. Иште жазыучуну суратлау дуниясы ачыккланады, чыггармачылыгыны айныу жолу, поэтика эм жанр бла байламлы соруула тинтиледиле. «Айыуташ», «Эрирей», «Къызгыл кырдыкла», «Ашык оюн», «Акъ гыранча», «Жетегейле», «Кёк гелеу», «Акъ жыйрыкъ» деген повестле бла романла сюзюледиле, аланы кыуралыу, ниет-суратлау энчиликлери, чойреликлери ачыккланадыла, жазыучуну жашаугъа эстетика кёз кырамыны миллет энчилиги белгиленеди.

Баш сёзле: чыггармачылыкны айныу жолу, фахму, роман, повесть, кылык, чойрелик, эстетика энчилик.

Быйыл белгили малкяр жазыучугъа, КъМР-ны адабият эм искусство жаны бла Кырал саугъасыны лауреаты Толгурланы Зейтуннга 80 жыл толлукъ эди. Жарсыугъа, къадар кесини огъурсуз оноун кишиге да сормай, адам улуну фахмусуна, бардыргъан жашаууна, ишине да кырамай этеди. 23 январьда 2016 жылда Зейтунну жашауу замансыз юзюлдю.

Толгурланы Зейтун 1939 жылда Элбрус районда Быллым элде тууганды. Гитчелей ёксюзлюкню сынаганды: атасы жалган дау бла тутмакыга тюшгенди, анасы ауруп ёлгенди. Зейтунну анасыны эгечи ёсдюргенди. Кёчгюнчюлюкде Павлодар областыда Назаровка элде жашаганды. Сабийликден окъуна окъуугъа тартыннганды. 1947 жылда школга барады. Жашчыкны ол итиниюун орус, немец устазла да ёслегенедиле. Суратлау ишге фахмусу школ жыллада окъуна ачык болады. Сёз ючюн, 9 классда сурат эм назму жазган эришиуде Зейтун биринчи жерге тийишли болады. Онжыллык школну Джамбулдан узакъ болмаган Мерке деген элде бошайды. 1957 жылда Тууган журтуна кыйтады эм ол жыл окъуна КъМКЪУ – ни орус-малкяр бёлюмюне окъургъа киреди. 1962 жылда аны жетишимли бошагандан сора «Коммунизмге жол» деген газетде ишлегенди. Зейтун жазган статьялада, фельетонлада жашауда болган кемчиликлени юсюнден жютю сёз бла айтады. Билимин ёсдюрюр муратда аспирантурада окъуйду. 1967 жылда Бакуда «Романы Галины Николаевой» деген кандидат диссертациясын кыоруулайды, 1987 жылда уа Москвада «Формирование социалистического реализма как художественно-эстетической системы в литературах народов Северного Кавказа» деген доктор диссертациясын кыоруулайды. 1960 жылланы ортасындан башлап ахыр кюнлерине дери Толгурланы Зейтун КъМКЪУ-де устазлык ишин тынгылы бардырады, миллет билимни айнытыуда кыйыны уллуду. 1977–1984 жыллада КъМКЪУ – ни орус литератураны кафедрасына, 1999–2009 жыллада уа малкяр тил бла литератураны кафедрасына башчылык этеди. Окъутуу иш бла чекленмей Зейтун илму ишни да айнытады. Шимал Кавказда

адабият илмуну тинтиучилернини арасында аны аты белгилиди, илму ишлери бийик даражагъа тийшли боладыла. Толгъурланы Зейтун бир къауум китапланы авторуду: «Формирование социалистического реализма в балкарской поэзии» (1974), «Заман бла литература» (1977), «Движение балкарской поэзии» (1984), «Лирика Керима Отарова» (1984), «В контексте духовной общности» (1991), «Малкъар прозаны юсюнден» (1994), «Литератураны теориясы» (1997), «Малкъар литература» (2000), «Миллет эс бла миллет литература» (2008), «Эстетика кёз къарам» (2013), «Жанр баллады в балкарской поэзии» (2015). Зейтунну ишлери миллет адабиятны тинтген илмуну мурдорун къурагъандыла. Аны башчылыгъы бла кёп алимле кандидат, доктор диссертацияларын жетишимли къоруулагъандыла. Миллет илмугъа салгъан къыйыны ючюн 1999 жылда Толгъурланы Зейтун Къабарты-Малкъар республиканы илмусуну сыйлы къуллукъчусу деген атха тийишли болгъанды. 2009-чу жылдан башлап жашауну ахыр кюнлерине дери Зейтун Гуманитар тинтиуле бардыргъан институтну къарачай-малкъар адабият бёлюмюне башчылыкъ этип тургъанды.

Алимни жашаунда илму бла бир сагырда суратлау чыгъармачылыкъ иши баргъанды. Зейтун суратлау чыгъармала жазып 1960 жылда башлагъанды. «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез», «Жашаудан дерс», «Алма терек», «Жол айырылгъан жерде» эм дагъыда бир къауум гитче хапарларында жаш адамны жашаугъа кёз къарамы ачыкъланады. 1966 жылда уа жазыучуну «Айыуташ»¹ деген биринчи китабы басмаланады. Бу гитче повестинде жазыучу онбиржыллыкъ сабийни кёзю бла урушну кюйсюзлюгюн, адам улуну огъурсузлугъун, адамсызлыгъын кёргозтеди.

Табийгъатны этген заранлыгъы ючюн инсаннга кече билмеклиги Зейтунну сабийлеге аталгъан «Юч да тюлкю балачыкъны хапары» деген чыгъармасыны баш фикириди. Табийгъатны, анда жашагъан жаныуарланы да жамауатдача баш жорукъларындан бири – азатлыкъды. Жазыучуну оюмуна кёре, аны сыйырыргъа, жашау тынчылыкъны бузаргъа бир инсан да эркин туююлду.

Жаш жазыучуну суратлау чыгъармачылыкъда ал атламлары тиридиле, нек дегенде ол заманнга кёре миллет адабиятлада ара жерни алгъан марда эстетиканы жорукъларына бойсунмайды, къурагъан чыгъармалары башха жазычуланы ишлеринден айырмалыдыла. Толгъурланы Зейтунну жашау сынауу аз эсе да, суратлау чыгъармачылыгъында жамауатда, тарыхде да тинтилмеген сорууланы ачыкъларгъа итинеди. 1972-чи жылда жазыучуну «Эрирей»² деген повести басмаланады. Бу чыгъарма саулай да малкъар адабиятны айныуунда жангы кезиуню белгилейди. Толгъурланы Зейтун ниет-тематика жаны бла, эстетика къарамы бла суратлау адабиятда жангы сёзюн айтады. Бу чыгъарма тау элдеде колхозну къуралыуна жораланады. Повестни суратлау кючу недеди дегенде, жазыучу миллет адабиятны тарыхында колхозла къуралгъан кезиунюню юсюнден тёредеча махтау сёз бла айтып къоймай, ол кезиу туудургъан жамауат жашауда кемчиликлени, къырал политиканы айнытыуунда этилген халатланы юсюнден кесамат сёзюню кючу бла хапарлайды. Быллай шарт а жазыучуну инсан жигитлигин белгилейди. Ары дери социалист жашау «буллутсуз», чюйреликсиз суратланган эсе, жазыучу ол жорукъну бузады, белгиленген кезиуню мутхуз бетлерин ачыкъларгъа итинеди. Быллай мадар жашау кертиликни толусунлай кёргозтюрге себеплик этеди. «Эрирейде» жаланда эл мюлк къурулуш бла байламалы болумла суратланып къалмайдыла, аллай болумлада адам улуну къылыгъы, ич дуниясы къалай тюрленнгени да ачыкъланады. Ол себепден кесаматчыла бу чыгъармагъа бийик багъа бичгендиле.

Чыгъармада философия магъаналы соруула салынадыла: къуллукъну бла намысны, адамлыкъны араларында байламлыкъ, аланы къайсы къайсына бойсунады, къуллугъу болгъан адамны намысы боламыды огъесе намысны жолу башхамыды.

Жазыучу бек баш суратлау борчларын – заманны чюйрелигин ачыкълау, жашау кертиликни суратлау кертиликге жетишидируню тамам этер ючюн, хар чыгъарманы мурдоруна адамланы (Сафарны, Наипханны, Шарауну) къадарларын, аланы бир бирлерине сезимлерин, тарих болумла бла байламлыкъларын салады.

«Эрирейде» белгиленген суратлау борчла жазыучуну «Къызгъыл кырдыкла»³ деген повестинде да салынадыла. Бу чыгъарма жазыучуну фахмусуну айныуна шексиз шагъатлыкъ этеди. Толгурланы Зейтун миллет адабиятта биринчилени санында ниет сайлау бла байламлы сорууланы ачыкъларгъа итинеди. Повестьде чюйрелик ызла бир къауумдула: атаны бла баланы араларында келишмеклик, адамны бла жамаутны, адамны бла табийгъатны араларында чюйреликле. Жашауда адам улуну адамлыгъын, батырлыгъын, туугъан жерине кертичилигин сынарча къадар онг береди. Белгиленген шартла бютюнда къыйын жашауда неда тарых болумлада толу ачыкъланадыла. Аллай сынаулада хар ким да кесича ангылайды эм толтурады инсан борчун. Жыл саны эм жашау сынауу жетген Къаспотну бла аны алты жашындан бири Каракайны араларында ниет чюйрелик повестьни сюжет ёзегин къурайды. Къаспот бек уллу насыпха туугъан жерине керти сюймекликни санайды эм ол уллу сезимни жашларыны эслерине сингдирирге кюрешеди. Къаспотну сыфаты терен суратланады. Алты жашны атасыны жашауда умутлары жарыкъ эдиле. Алай аны ачыулу этген бютюнда бек базынган жютюкёз жашы Каракай болады.

Ёхтемлик бла махтанчакълык жашны къылыгъыны баш шартларыдыла. «Тийишлисича ёлюу – жашауча бийикди» деген жорукъ Къаспотха да, аны жигитлеча туугъан жерин душманладан къоруулауда жоюлгъан жашларына баш жорукъ эсе, Каракай башха низамгъа бойсундурады кесини къадарын. Каракайгъа жамаут да кечмегенди сатхычылыгъын. Андан да уллу ачыу а анга: атасы харам этгенди, аны бла бирге уа жерни налатын, жангызлыкъны азабын сынаиды. Каракайны жашауу мутхузду, ажымлыды. Ол къадардан жангызлыкъны, жерни налатыны ауурлугъун сынатма деп тилейди. Жангыз ёсген назы терек бла хапарлашханда Каракайны ажымлыгъы бютюнда терен ачыкъланады. Ол терекге жууукълашады, къадарларын тенглешире, бир болургъа излейди. Болсада терек анга саулай жерни атындан сёзюн айтады эм кесинден тюртеди: «... Сени къадарынг жокъду. Къадары жалан да халкъ бла жашагъанны болады». Каракай кесинден, къадарындан къачаргъа кюрешеди, алай амал табалмайды. Жигитни къылыгъыны айныуун Толгурланы Зейтун тынгылы кёргюзтеди. Каракай бир кюннге сатхыч болуп къалмагъанды: къылыгъында жюрек къатылыкъ, сакълыкъ, кюйсюзлюк, жаны болгъан затха жан аурута билмеклик гитчелигинден окъуна жашны бийлеген эдиле. «Къызгъыл кырдыкла» деген повестинде Толгурланы Зейтун башха чыгъармаларындача жашырын белгиле бла хайырланады. Чыгъарманы аты окъуна метафоралы магъананы тутады: къызгъыл кырдыкла жерни жаралыгъыны белгисича бериледиле.

Миллет кесаматда бу шарт энчи белгиленеди. «Жазыучу хайырланган суратлау белгиле, халкъ чыгъармачычылыкъны төрелери чыгъармачылыгъында философия магъананы тутадыла, аны суратлау даражасын кючлендиредиле. Малкъар адабиятта биринчи кере таурухла, мифология сезим жигитлени жашауларын айгъакълайдыла»⁴. Толгурланы Зейтунну чыгъармачылыгъыны жангыллыгъыны шарты заманны излемина кёре салынган суратлау борчну толтурууда эстетика энчилигиндеди.

1974 жылда «Къызгъыл кырдыкла» бла бирге жазыучуну «Акъ гырянча»⁵ деген повести басмаланады. Окъуучуну эсин жашауда жаш тёлнюю арасында адеп-къылыкъ бла байламлы болумла аладыла. *Акъ гырянча* тиширыуну намысыны кирсизлигини, аны бла бирге уа ёз миллетини иги төрелерине кертичиликни белгисиди.

Чыгъармада жаш доктор Фатиматны бла журналист Мажитни сюймекликлери энчи сюжет ызны тутады. Жаш адамланы жюреклеринде бир бирлерине жарыкъ сезим жаралыды. Таулу тиширыуну адеп-намысха сакъ болмагъаны, биринчи сюймеклигине кертичилей къалмагъаны юйюр насыпдан кенгде къояды повестьни жигитлерин. Аланы юлгюлеринде Толгурланы Зейтун жаш тёлнюе адам улу не заманда да ёз намысына, миллет төрелеге сакъ болургъа керекди, аланы «акълыгъын», кирсизлигин сакъларгъа борчлуду деген насийхат сёзюн айтады.

«Акъ гырянчада» салынган адеп-къылыкъ, эл бла шахарны араларында чойрелик бла байламлы соруула жазыучуну «Ашыкъ оюн»⁶ деген повестинде да тинтиледиле. Толгъурланы Зейтунну озгъан заманны бла бусагъатны араларында келишмеклик, унутулуп баргъан иги төреле, ёз намысха эссизлик, адам улуну къылыгъыны айныууна тыш болумла не себеплик этгени дегенча соруула жарсытадыла. Инсанны эссизлиги, сансызлыкъы тау элни айныууна чырмау этеди. Оюлгъан эски журтланы суратлары, «чалынмай къалгъан кырдыкны бушууу» жазыучуну да, окъуучуну да мудахландырадыла. Толгъурланы Зейтун ёксюз табийгъатны, унутулгъан къабырланы мутхуз сыфатларын толу суратлайды, аланы жарсыуларын жашырмай айтады. Эки тюрлю дуняны тенглешире, жазыучу жанлары болмагъан жангы сыфатла къурайды. Сёз ючюн, эрттегили дорбунну сыфатында анда жашагъан «тепсеген, жырлагъан неда къобуз тартхан, чепкен сокъгъан, урчукъ ийирген таш, агъач гинжиле» озгъан жашауну берекетлигин, адам улуну ишге хунерлигини сыйлы шагъатларыча белгиленедиле. Бусагъатдагъы жашау ол дорбун жашаугъа чойре суратланады. Повестьни баш жигити Шабазны да «жюрегинде жарыкълыкъ жокъду». Жашау болумла аны акъылында философия магъаналы соруула туудурады, алагъа тийишли жууапла излетеди. Сансызлыкъны, оюла баргъан жашауну къурманы адам улудан сора да тилсиз жынуарла боладыла. Повестьде аллай, сыфаты тынгылы къуралгъан «жигитледен» бири Къурта деген парийди. Тёгерекни бийлеген шошлукъ аны да мудахландырады, сагъышландырады. Ит да сынаиды жангызлыкъны, нек дегенде «энди уа Шабаз да жокъ, сюрюу да жокъ».

Толгъурланы Зейтун, чыгъармаларында тарых бетлени алышындыра эсе да, эки суйгенни араларында жюрек сезимге энчи эс бурады, аны тинтеди. Анга шагъатлыкъ этген башында айтылгъан повестледен тышында «Тёгюлген минчакъладыла»⁷. Бу хапарны аты окъуна кесине эс бурдурады, кёз къакъмай, окъуп турурча этеди. Суймекликни сыфатын автор «элгенирге хазыр къанатлы» бла, «зыгытланып, чакъмай къалгъан» наныкъ тала бла, «къайыкъгъа ушагъан чурукъланы табанлары эзген минчакъ ташла» бла тенглеширедиле. Суймекликни туудургъан, аны, жаз гюлча, ариу чакъдыргъан неда замансыз ёчюлтген болумланы да жютю кёз бла излейди, бай суратлау мадарла бла ачыкълайды. Ол сезимни социально-ниет эм философия категорияча белгилейди.

1980-чы жыллада жазыучуну чыгъармачылыкъ ишинде жангы кезиу белгиленеди. 1981-чи жылда Толгъурланы Зейтунну «Жетегейле»⁸ деген биринчи романы басмаланады. 1988 жылда бу чыгъарма Москвада орус тилде «Большая Медведица» деген ат бла да чыгъады. Толгъурланы Зейтунну «Жетегейле» деген романы Къабарты-Малкъарда Совет власть тохташа башлагъан къайыгъылы, бушуулу кезиуню юсюнден чыгъармады. Сёзсюз, жашауда жангы низам тохташдырыр ючюн, эскилик – ары дери бола келген затланы сёгерге, ояргъа, тюрп этерге керек болады. Аны ючюн а ниет ишни тюрлендирирге, биригип, кюрешни къаты бардырыргъа керек болады. Малкъар жазыучу ол зат бла байламлы, сейирлик суратлау сыфатла къурап, адамланы араларында баргъан кюрешни бек ийнаныулу кёрдюзтгенди.

Романны баш жигити Нух эфендини жалчысы, жамауатха энди къошула башлагъан жаш адам Къзакъды. Аны сыфатыны юсю бла жазыучу ёз миллетини ажымлы къадарын суратлайды, терслик бла тюзлюк деген философия ангыламланы араларында чойреликни тинтеди. Толгъурланы Зейтун эсин класс аралы кюрешге артыкъ бурмай, биринчиден, баш жигитни ич дунясында келишмекликни, аны къылыгъында белгиленген чойрели шартланы ачыкъларгъа итинеди. Жазыучу жамауат жашауда болгъан тюрлениулени суратлау бла чекленип къалмай, ол тарых болумла жигитни къылыгъында да, къадарында да ажымлы ыз къойгъанын сюзеди.

Толгъурланы Зейтун жашауну тюрлениуон, революцияны ниет излемин романны баш жигитлерини ич дуняларын ачыкълау бла, аланы ишлерини,

кюрешлерини юслери бла ким да ийнанырча тап суратлап кёргюзтгенди. Чыгъармада жазыучу жангы хапарлау ызны сайлайды – жигитни ич сёзюн, ёз оюмун терен ачыкылауу. Быллай суратлау мадар а сыфатны кыылыгыны тюрлениуюн, жашаугъа къарамын ачыкыларгъа себеплик этеди. Артдан-артха жашауу, жангырыуу юслеринден Къзакъны философия оюму, ангылауу ёседен-ёсе баргъаны ачык кёрюнеди. Жашауда бола тургъан кёп тюрлю ишле, ала бла байламлы туугъан соруула («Ол кимди? Не бла ёхтемланаллыкъды?») аны тынгысыз этгенлей турадыла. Байланы бла жарлыланы, кызылланы бла акъланы араларында болгъан айрылыкъ-демлешуу а бютюнда бек жарсытадыла. Алай Къзакъ ол затладан къутулууу жолуна тюшалмайды. Аны себепли: «Да сора мен кимме?» – деген соруу Къзакъгъа тынчлыкъ бермейди.

Романны баш жигити Къзакъ эки отну ортасынады; бир жанындан – большевикле тутхан ниетге экили болууу, экинчи жанындан – Нух кибик бийлени келе-келген жоллары аманлыкъдан топпа-толу болгъанлары, бютюнда кеслерине тап тюшюрюр ючюн, халкъны сатханлары аны жүрегин кюйдюредиле. Къзакъ айтханлай, бу жалгъан дуняда тюз жол сайлай билмеклик кёкню жети къатысына барып къайтхандан эсе кёп да кыйынды. Эки отну ортасында жашамакылыгъ а – бютюнда кыйын.

«Жетегейле» деген романны суратлау кючюне энчи эс бургъан заманыбызда биз бек алгъа адамны бла революцияны араларында байламлыкъны жазыучу уллу усталыкъ бла ачыкылагъанын кёребиз. Былайда Нух бийни сыфатыны къуралыу формасы да окъуучуну сагъыш этдирмей кыймайды. Уллу байлыгы болгъан, халкъ оноундан чыкъмагъан таулуу, дуняны сагъайтхан тарых тюрлениулени кезиулеринде кесин жүрютюую, не кыйынлыкъда да ёхтемлигин, кишилигин тас этмеген бийни сыфаты бизни суратлау адабиятыбызда ёмюрден-ахыргъа кесини тийишли жерин алгъанлай турлугъу даулашсызды.

Толгур улу Нухну юсю бла, жангы жашауу тузагына тюшюп, анда жоюлгъан кёп тау бийлени, къолларындан келген акъыллы адамланы сыфатларын къурагъанды. Жазыучу Нухну уллу кыйынлыкъгъа тюшгенини сылтауун жаланда аны байлыгы, бийлиги бла байламлы этип кыймайды. Аны адамлыкъ даражасын тас этдирген — жангы жашауу къурайбыз деп, большевикле халкъгъа жетишдирген кыйынлыкъ, ала кёплени халал къанларын тектенлери болгъанын суратлау сёзню кючю бла ангылатады Толгур улу.

Толгурланы Зейтунну «Жетегейле» романы бизни миллет адабиятыбызны тарыхында Совет властыны юсюнден керти хапар айтхан биринчи чыгъармаладан бири болгъанды.

«Жетегейледе» тинтилген соруула жазыучуну «Кёк гелеу»⁹ деген романында да магъаналарын тас этмейдиле. Бу романы ючюн жазыучу 1994 жылда Къабарты-Малкъарны Къырал саугъасына тийишли болгъанды. Толгурланы Зейтун жангы чыгъармасында да халкъны бушуулу къадарын, «бластны» жахил келечилери керти инсанлагъа сынатхан артыкылыкъны тынгылы ачыкылап, кёп тюрлю сыфатла къурауда усталыгъын кёргюзтгенди. Бу романда немислиле Малкъар аузуна кирген кезиу, аланы ызларындан а совет аскерни «азат» этгени – 1942–1944 жылла суратланадыла. Алай романны жигитлерини эсгериулерни окъуучуну эсин кыйырманчы, отузунчу жыллагъа да бурады.

«Кёк гелеу» деген романда къадары да, мураты да башда айтылгъан заманны жели бла тюрлендирилген сабийледен бири ючжыллыкъ Кърымды. Анасы Халимат тели ауруудан ауруп, тели болгъанды деп, жашчыкыны анасыны тамата егечи Айшат ёсдюрюрге алады. Ол, кеси кыйынына ёсдюрмей, Халиматны алтынлары ючюн таукелленгенди. Халиматха хар ким да «акъылдан шашхан», «сакъат» тишируу дейдиле. Кесине да, тюз атын айтмай, Хабла деп къоядыла. Алай, аны тели сунганлыкъгъа, ол тели туююл эди. Ананы сезими, аны сюймеклигини къуршча къатылыгы сабийин тас этгенинде, башхача айтханда, «урлатханында», ачыууу

теренлиги Халиматча тиширыуну сыфатында, баям, малкър прозада биринчи берилген болур. Ол тиширыуну жашчыгына суймеклигини кючюнден, не тели аурруу да, не уллу кыйынлык да хорлаялмагъандыла. Алай, жарсыугъа, Кърымны сабий эси ана кючно аллында къарыусуз эди: айшатчаланы кюйсюзлюгю жашчыкны атасы-анасы ким болгъанын унуттура эди.

Кърымны къадарыны юсю бла жазычу малкър миллетни юсюнден сагъышланады. Терен оюм этген окъуучу Халиматны Айшат, Хафисат, Жюзюм деген эгечлерини сыфатларыны юсю бла бир ненча миллет республикаладан къралгъан къралны суратланганын да эслерикди. Орталарында кыйынлык сынай ёсген ёксюз жашчык а – аз санлы тау миллетлени бетиди.

«Кёк гелеу» деген романында жазычу адамланы жашаулары бла бирге табийгъатны, аны жаныуарларыны жашауларын да суратлайды. Адамланы жашауларына тийишли кюреш жаныуарлагъа да тийишли болгъаны кимге да белгиледи. Алакёз деген атны бла юйюр башчы Гагай деген кёк бёрюню араларында чюйрелик чыгъарманы энчи сюжет ызы болады. Алакёз бла Гагайны араларында баргъан кюрешлерине романны кёп бетлери аталгъандыла. Къаллай фахмулук керекди къара сёзню кючу бла хайыуанны, жаныуарны къруу тыш «сыфатларын», тыш «жашауларын» суратлап кыймай, аланы ич дунияларын да суратларгъа! Алакёз бла да, Гагай бла да танышхан окъуучуну эсине белгили кыргъыз жазычу Чингиз Айтматовну «Плаха» деген романы келирге да болур. Алай «Кёк гелеу» бла «Плахань» тенгледиргенде, биринчи романда бу суратлау амалны юсю бла адамланы араларында жашау-турмуш, саясат чюйрекликни суратларгъа уллу кюч болады, табийгъат болумланы юсю бла айтырын кюзгюде кёргюзтгенча этеди, экинчи роман а кудуретни, табийгъатны сакълаугъа чакъырыу халда жазылгъанды. Эки роман да бирча даражада жазылгъаны уа – была малкър жазычу Толгъурланы Зейтунну бла кыргъыз жазычу Чингиз Айтматовну уллу фахмулукларыны себебиндендиле.

Романда Алакёзню сыфаты кёп магъаналыды, кёп жашау шартланы жашырын белгисиди. Жюйрюк ажир, жигитликни бла кишиликни, халаллыкны белгиси болуп къалмай, халкны озгъан заманыны, тарыхыны да белгисиди.

«Кёк гелеу» деп нек аталгъанды романны, ол кеси да неди деп соргъанла да болурла. Гелеу учхалауук кырдыкды, аякны тирерге онг бермеген, бютюк да ууакъ жаундан сора бузласа. Кёк гелеу жангы «бластны» сыфатыча берилгенди, нек дегенде ол «бласт» кёплени ахшы умутларын жойгъанды, жашау жолларын кысхартханды. Кёк гелеуно бетинде «бластха» сатылгъан Хаким Айшатны эки жашын да ёлтюреди, Алакёзню да кёк гелеу суйген кырдыгы болгъанлыкыгъа, ол «хайт деген атланы, жюйрюк тайланы жыкыгъан, борбайларын кыркып, абындыргъан кырдык эди...»

Жазычуну фахмусуну таркыймагъаныны шагъатыча 2005-чы жылда басмаланган «Акъ жыйрыкъ»¹⁰ деген жангы романы болгъанды. Толгъурланы Зейтун заманны бийигинден ёз халкыны кыйын къадарын суратлай, бюгюнлюкде аны миллет ёзегин (ана тилин, адеп-къылыгын, миллет терелерин) сакъларгъа не къадар да эс бурургъа кереклисин айтады. Романда эки дуния суратланады: адам улуну – нартланы – дуниясы («суратчыла бла жазычула, илмучу адамлары сыйсыз болгъан ..., сабырлыкны бла ёхтемликни мухарлык хорлагъан... дуния») эм анга чюйре келген – миф дуния. Чыгъарманы ал бетлеринде окъуна окъуучу эсин Коштан таудан къарап тургъан нартланы душманларыны – Желбыдыр, Менгиреу, Ючлеме, Тертлеме деген эмегенлени – сейир къралгъан сыфатларына бурады. Эмегенле эрттеден бери нартла ба кюреш бардырадыла. «Жюз жылланы солуу алдырмай кюрешебиз, не этейик хорлаялмайбыз. Жерлери – жерлей, кючлери да таркыймайды. Биз а жылдан жылгъа аз бола, тозурай барабыз», – дейди эмегенледен бири Тертлеме. Кертиси бла да, байлыкны, кючно да нартлагъа жер, аны

агъачы, суу береди. Эмегенле ол себепден адам улуну ол сыйлы жерден кыруу-ругун излейди. Быллай миф жигитлени юсю бла жазычу миллетибизни тыш душманларыны сыфатларын ачыклайды. Халкыгъа, бютюнда аз санлы халкыгъа, заранлык излеген, аны тарых жолун кесерикле бусагъатдагы дуняда баямдыла. Аллайгъа бирден кыжау туругъа эм миллет даражаны сакъларгъа бирлик, ёз адетлеге кертичилик себеплик этерикди. Болсада, миллетни тутуругун бузаргъа халкыны кесини ич душманлары да аз болмагъандыла. Чиппону кылыгында орлукъ, адамсызлык аны юйдегисине, жашы Шамгуннга, туудугу Чапайгъа кыан бла ётедиле. Жазычу белгиленген жигитлени юлгюлеринде кыраллык бла, «бласт» бла, кыуллукъ бла байламлы жютю сорууланы тинтирге итинеди. Жамуатны жашауунда кемчиликле кёбюсюнде адам улуну кырал кыуллукъда кесини инсан борчларын тийишлисича толтурмагъаныны себинденди. Кыуллукъ бахчыны бийиклигине итингенлени кёбюсю акылылары, иш кёллююклер, адамлыклары бла жетишмегендиле.

Толгурланы Зейтун совет власть кыурагъан жашауну бушуулугуну юсюнден ачык айтады: акыны кырадан айыра билмеген, иш кёллю адамланы жоюп, кёлларындан келмегенлени, ёмюрлери жалчылыкда, жалынчаклыкда ётгенлени кыралгъа оноу этдиргенлени, кысхасы кеси сайлагъанланы, кёлларындан жоюлады ол кеси. Жазычуну жангы романыны Чиппо деген жигитини да «окъуу жокду, акылы билими да озмайды... бусагъатлада «бласт» андан не излегенине ...иги тюзелгенди: бластны душманларын таргъа, ырбыннга тыяргъа, кеси сынагъан учулукну сынатыргъа – олду Чиппону борчу». Чиппоча адамланы адепсиз-кылыксыз ишлерини сылтауларын жазычу терен тинтеди. Адам улу жашауунда кёп азап сынагъанды. Тарыхны желлери (инсан уруш, Улуу Ата журт уруш, кёчгюнчюлюк) бир-бирлерин алыша адамны кырыулусун, намысласын сындыргъа, ууатыргъа кюрешгендиле. Жашауда аллай бушуулу болумланы тамырларын «бласт» келтиргенди, «бласт» чирчиклендиргенди». Болсада табийгъат бла берилген, кыан бла келген ёз намысха сакылыкны, кыатылыкны аяк тюп этерге чиппочаланы кёлларындан келмегенди. Аллайлагъа, жашауларында этген мурадларына артыкылык бла, кыаруу бла жетген кишилеге чюйре жазычу Узунбелланы тукъум тарыхларын суратлайды: Мисирхан, аны кызы Зайнаф, туудугу Аскерхан. Таулу тиширюу Мисирханны сыфатын Толгурланы Зейтун адеп-кылыкыгъа кыатылыкны, ёз намысха сакылыкны тийишли юлгюсюча кёргюзтеди. Кыыйын жашау болумлада окъуна, кыаруу болгъан кыаруусуну хорларгъа умут этген заманда, Мисирхан бюгюлмейди, сабырлыгын тас этмейди, НКВД-ны жесири болгъанда да ниет кирсизлигине кертичилей кыалады. «Аллах кимге да намыс береди, анга керилирге киши да керек тюйюлду. Бласт да унамаз, – дейди тиширюу. – Намыс сакланмагъан жерден насып ёнгелейди». Жарсыгъа, намысха кыатылыкны Мисирханны туудугу Аскерхан сакыламайды. Ырахат жашаугъа алданган тиширюу акъ жыйрыкларын тешерге унамай жашагъан ыннасы, анасы саклагъан намысны жибин юзеди.

Жазычу хар жангы чыгъармасында жангы белгиле кыурайды, ол а чыгъарманы суратлау магъанасын кючлендиреди, поэтика хазнасын байыкъландырады. Акъ *жыйрык* романда метафоралы магъанасындан тышындан да уллу философия магъананы туттады. Бир жанындан, ол «тиширюуну кёлн, ёхтемлигин кётюрюп, акъ жыйрык кийдирген...» сюймеклик сезим бла байланады. Былайда жазычу эр киши бла тиширюуну аралалында туугъан сезимге философия кёзден кыарайды, аны магъанасын окъуучугъа терен тинтип ангылашындыргъа итинеди. Жазычуну оюмуна кёре, акъ жыйрыкны кирсизлигин сакыларгъа хар тиширюуну кёлундан келмейди. Ол кёплеге «ассыры ауур жюкдю». Жазычу бу белгини бир магъана бла чеклеп кыоймайды. «Акъ жыйрык нартланы байраклары кибикди», – дейди жазычу. Ол а миллет намысны, хорламны, келлик жарык заманланы бийик белгисиди.

«Акъ жыйрыкъ» деген романында жазычу заманланы бирикдиреди: аланы барысын да бушуулукъ бирге байлайды. Озгъан заманны бушуулу бетлеринден бирин – кёчгюнчюлюкню төрели хапарлау халда сурагламай, Толгъурланы Зейтун уллу кыйынлыкъда замансыз жоюлгъан жаш тиширыуну бла андан айырылып къалгъан къагъанакъ кызчыгыны жанлары кирген Сепкилбаш деген кёгюрчюн бла жаннет чыпчыгыны къадарларыны юслеринден сейир сюжет ыз къурайды.

Ахыр жылларында Толгъурланы Зейтун юч китапдан къуралгъан «Хутай» деген жангы романын жазып бошагъан эди. Аны баш жигити – инсан урушха къатышхан малкъарлы жаш Хутайны сыфатыны юсю бла жазычу озгъан ёмюрде халкыны къадарын сураглагъанды. Чыгъарманы биринчи эм экинчи кесеклери «Минги Тау» журналны (2007, № 3, № 5, № 6; 2008, № 1; 2012, № 1, № 3) бетлеринде басмаланганлай къалгъандыла. Жарсыугъа, жазычу кеси саулукъда да, бюгюнлюкде да ол сураглау чыгъарма энчи китап болуп чыкъмагъанды. Дагъыда Зейтунну толмай къалгъан мураты – «Ай, мени тор атым!..» деген малкъар халкыны жигит уланларындан бири Гемуланы Акону бушуулу къадарына жораланган чыгъармасы болду. Зейтун солуу кюнлеринде не ишин да бир жанына салып жазуучулукъ ишине бата эди. Бюгюнча эсимдеди, ол бизге жазыла тургъан повестини юсюнден уллу ёхтемлик бла айтханы. Сёзсюзда, суююп жаза эди Акону юсюнден. Жашырмай эди жазычу ол бийик сезимлерин. Жарсыугъа, Зейтунну ахыр чыгъармасы жарты жазылгъанлай къалды...

Терен магъаналы сураглау чыгъармала жазгъан Толгъурланы Зейтунну къаламы жютю болгъанды, ол кертда да жазыу ишинден заукулукъ ала жашагъанды. Аны сураглау сёзге суюмеклиги, кертилиги, ийнаныуу да чексиз эдиле. Белгиленген сезимле жазычуну илхам отуна жангы кюч бере, ёлюмсюз сураглау чыгъармала туудургъандыла.

Примечания

1. *Толгъурланы З.* Айыуташ. Нальчик: Эльбрус, 1966.
2. *Толгъурланы З.* Эрирей. Нальчик: Эльбрус, 1972.
3. *Толгъурланы З.* Къызгъыл кырдыкла. Нальчик: Эльбрус, 1974.
4. *Болатова (Атабиева) А.Д.* Символы как средство выражения философской концепции писателя (На примере повести З. Толгурова «Алые травы») // Известия Кабардино-Балкарского научного центра. 2013. № 6. С. 207–213.
5. *Толгъурланы З.* Акъ гырянча. Нальчик: Эльбрус, 1974.
6. *Толгъурланы З.* Ашыкъ оюн. Нальчик: Эльбрус, 1983.
7. *Толгъурланы З.* Тёгюлген минчакъла // Малкъар хапары. Айтылмагъан ийнара. Нальчик: Эльбрус, 1989. С. 250–267.
8. *Толгъурланы З.* Жетегейле. Нальчик: Эльбрус, 1982.
9. *Толгъурланы З.* Кёк гелеу. Нальчик: Эльбрус, 1993.
10. *Толгъурланы З.* Акъ жыйрыкъ. Нальчик: Эльбрус, 2005.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР ПИСАТЕЛЯ (К 80-летию Толгурова Зейтуна)

Сарбашева Алена Мустафаевна, доктор филологических наук, заведующая сектором карачаево-балкарской литературы Института гуманитарных исследований – филиала Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), alenasarb@mail.ru

Статья посвящена юбилейной дате – 80-летию известного балкарского литературоведа и писателя, доктора филологических наук, профессора Зейтуна Толгурова (1939–2016), внесшего большой вклад в развитие национальной художественной и научно-критической

мысли. В работе рассматриваются вопросы эволюции, поэтики, жанрового своеобразия многогранного творчества писателя. Объектом анализа являются наиболее значимые произведения, в частности повести («Медвежий камень», «Эрирей», «Алые травы», «Игра в альчики», «Белая шаль») и романы («Большая Медведица», «Голубой типчак», «Белое платье»), в которых выявляются новаторские тенденции, тематический диапазон, исследуются идейно-композиционные особенности, специфика художественного конфликта, художественно-образительные средства, определяется национальная специфика эстетического отношения автора к действительности.

Ключевые слова: творческая эволюция, талант, роман, повесть, характер, конфликт, эстетическое своеобразие.

THE ARTISTIC WORLD OF THE WRITER (To the 80th anniversary of Tolgurov Zeytun)

Sarbasheva Alena Mustafaevna, Doctor of Philology, Head of the Karachay-Balkar Literature Sector of the Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), alenasarb@mail.ru

The article is devoted to the jubilee date – the 80th anniversary of the famous Balkarian literary critic and writer Zeitun Tolgurov (1939–2016), who made a great contribution to the development of national artistic and scientific critical thought. The paper deals with the issues of evolution, poetics, genre originality of the multifaceted creativity of the writer. The objects of analysis are the most significant works, in particular the novels («The Bear Stone», «Erirey», «The Scarlet Grass», «The Game of the Al'chiki», «The White Shawl») and the novels («The Great Bear», «The Blue Tipchak», «White dress»), which identifies innovative trends, thematic range, explores the ideological and compositional features, the specifics of the artistic conflict, artistic and visual means, determines the national specificity of the aesthetic attitude of the author to reality.

Keywords: creative evolution, talent, novel, story, character, conflict, aesthetic originality.

DOI: 10.31007/2306-5826-2019-1-40-97-105